

מ י כ ל ט י ק ו צ ' י נ ס ק י

מלאכת בורר ועדינות הנפש

מבוא

- א. ברירה: בין רעיוני למוחשי
- ב. מחלוקת דו קוטבית או רצף רעיוני
 1. היבטים פילוסופיים של החקירה
 2. הגדרת 'שני מינים' ומקורות ההשראה
 - ג. מלאכת בורר - קריטריונים
 1. טעם שונה
 2. שני זנים
 3. גודל וצורה
 4. אופן ההכנה
 5. מותר ואסור
 6. צורכי מצווה וצורכי חולין
 - ד. מלאכת מחשבת ועדינות הנפש
 - ה. מלאכת בורר בחברת השפע

מבוא

מלאכת בורר היא אחת מ"ט אבות המלאכה שנאסרו בשבת. מלאכה זו כוללת אופני פעולה שונים, ולמעשה היא מתפרטת לארבע ממלאכות שבת: בורר, מרקד, דש וזורה. אין בחז"ל הגדרה ישירה ומסודרת של מלאכת הברירה, אולם הדיון באופניה האסורים חושף את מהותה. הדיון במסכת שבת בעניינה של הברירה נפתח בברייתא:

תנו רבנן: היו לפניו מיני אוכלין - בורר ואוכל, בורר ומניח. ולא יברור, ואם בירר - חייב חטאת.¹

1 שבת עד ע"א. למקבילות ראו: משנה ביצה א, ח; תוספתא מעשרות (ליברמן) ב, יט ושבת (ליברמן) טז, ט.

הברייתא פותחת בהיתר לברור: "בורר ואוכל, בורר ומניח", אך חותמת באיסור: "ולא יברור, ואם בירר חייב חטאת". השימוש הכפול במונח 'ברירה', הן לצד האיסור והן לצד ההיתר, מעורר את קושיית הגמרא "מאי קאמר?" - לכאורה, קיימת סתירה בברייתא: האם ברירה מותרת או אסורה? לפתרון הסתירה מובאות חמש שיטות אמוראים המכוונות לפירוש הברייתא ויישובה. הנחת המוצא של כלל השיטות היא שיש דרך ברירה מותרת ודרך ברירה אסורה: לשיטת עולה הברירה שנאסרה היא ברירה שאינה לצורך שבת. לדעת רב חסדא נאסרה ברירה של יותר משיעור גרוגרת, אך פחות משיעור זה מותר. לדעת רב יוסף הברירה שנאסרה היא ברירה בכלי המיוחד לברירה, כמו נפה וכברה, בניגוד לברירה ביד. לדעת רב המנונא אופן הברירה של פסולת מאוכל נאסר אך ברירת אוכל מפסולת מותרת, ולדעת אביי הותרה ברירה לאלתר אך לא ברירה לסעודה אחרת. שתי השיטות הראשונות נדחו מההלכה, ושלוש האחרונות התקבלו כתנאים מצטברים, וכמטבע השגור בלשון קצרה: 'אוכל [מפסולת], ביד [ולא בכלי], ומייד [= לסעודה זו]'.² הבחנות אלו נתייחדו מן הראשונות בכך שהן מתאימות למלאכת בורר ולא לכל המלאכות כולן.

א. ברירה: בין רעיוני למוחשי

במאמר זה לא אעסוק בדרך ההיסק של ההלכה מן הסוגיה. ברצוני להתמקד דווקא במושג המלאכה: החפצים או האובייקטים הנבררים. הברייתא שהובאה לעיל מתנסחת בצורה תמציתית: "היו לפניו מיני אוכלין". הניסוח הזה כצורתו הוא אליבא דגרסת רש"י. לפני רש"י היה נוסח אחר: "היו לפניו שני מיני אוכלין", והוא ציין שיש להשמיט את המילה "שני". לעומתו לא השמיטו בעלי התוספות את המילה הזו, וכך נוצרה מחלוקת על נוסח הברייתא.³ מחלוקת הנוסח משקפת מחלוקת עקרונית, וכך נכתב בפירוש תוספות הרא"ש:

היו לפניו שני מיני אוכלים. הכי גרסינן. וכן גריס פירוש רבנו חננאל, דבאוכל מתוך אוכל שייך נמי ברירה, שבורר אותו שאינו חפץ לאכול אותו שחפץ לאכול, דאותו שאינו חפץ חשיב ליה פסולת לגבי אותו שחפץ בו. וכן נמי גרסינן בירושלמי הבורר אוכלים מתוך אוכלים חזקיה אמר וכו'.⁴

2 על פי השולחן ערוך, אורח חיים, סי' שיט סעי' א.

3 בכתב יד ותיקן 127 מופיעה הברייתא כגרסת רש"י.

4 תוספות רא"ש, שבת עד ע"א ד"ה היו לפניו שני מיני אוכלין. וראו גם: תוספות, שבת עד ע"א ד"ה היו לפניו.

לפי דברי תוספות הרא"ש ובעלי התוספות, גם אם בפני האדם מצויים שני אוכלים מעורבים, העדפתו של אחד מהם על פני משנהו מציבה את האדם בפני איסור בורר, ועליו לברור את המאכל באופן המותר (אוכל מפסולת, ביד ולא לתר). לשאלה מה יוגדר כפסולת במצב שבו גם המאכל הנברר ראוי לאכילה השיבו בעלי התוספות כי "אותו שאינו חפץ חשיב ליה פסולת לגבי אותו שחפץ". בעלי התוספות ערכו הפשטה למושג של פסולת: מעתה כל דבר שהאדם אינו חפץ בו ייחשב לפסולת ויוגדר ככזה. בעלי התוספות מבססים את שיטתם על שיטת חזקיה בירושלמי:

בירר אוכלים מתוך אוכלים, חזקיה אמר: חייב, רבי יוחנן אמר: פטור...

(ירושלמי שבת ז, ב)

בסוגיית הירושלמי נאמר שגישתו של חזקיה מובילה למסקנות בלתי סבירות: "דעתיה דחזקיה אפילו עיגולין מן גוא עיגולין. אפילו רמונים מן גוא רמונים. או כיני אפילו בני נש מגוא בני נש". אם נכתיר כל העדפה או בחירה בין שני פריטים כעבירה על מלאכת בורר, אזי גם ברירה של רימון מרימונים או תפוח מתפוחים תהווה ברירה. אך עד היכן נגיע, אם כן? האם אפילו בחירה של אדם מתוך קבוצת אנשים תיחשב למעשה של ברירה? דבר זה אינו הגיוני ונשמע אבסורדי. נראה שקושיית הירושלמי באה לחדד ששיטת חזקיה מציגה גישה סובייקטיבית, ובה בעת להציג את הכשל שבגישה, שכן נדמה שאין לדבר סוף.⁵

לעומת שיטת בעלי התוספות מוסכרת שיטתו של רש"י כקיצונית לקוטב השני. כך כותב הרב יום טוב בן אברהם, הריטב"א:

גירסת רש"י ז"ל 'היו לפניו מיני אוכלין'. ולא גריס שני מיני אוכלים, דהכא בבורר אוכל מתוך פסולת הוא, כדאיתא לקמן, ולא בבורר אוכל מתוך אוכל. וא"ת ואמאי קתני מיני אוכלים, ליתני היו לפניו אוכלים? י"ל אורחא דתנא הוא למנקט לישנא דריבויא...⁶

לדברי הריטב"א, רש"י שגרס "היו לפניו אוכלין" שלל במכוון את האפשרות הפרשנית של שני סוגי אוכל. לדעת רש"י מדובר בכל סוג של אוכלים שיש להפריד מהם את

5 המחשבה שיש ברירה של איש מבין אנשים נשמעת כשלעצמה רעיון שניתן להשתעשע בו. אנו עושים כמעשה הזה לא מעט בחיינו, כגון כשאנו עורכים ראיונות למשרה מסוימת או בוחרים בן זוג, וכן להיפך, כשמפטרים אדם ממקום עבודתו.

6 הרב יום טוב בן אברהם, חידושי הריטב"א, שבת עד ע"א ד"ה גירסת רש"י.

הפסולת הצמודה להם, ולא בהבחנה ובחירה בין שני מיני אוכלים. לדעתו, פסולת מוגדרת בצורה אובייקטיבית ולא סובייקטיבית.⁷

המחלוקת שבין רש"י ובעלי התוספות מייצגת שני קטבים בהבנת איסור ברירה. התפיסה של רש"י היא של מלאכה שיש בה משום 'תיקון האוכל'. הדרישה היא לתיקון ממשי במאכל, כעין מה שמחוללות מלאכות הבישול או הטחינה.⁸ דרישה זו נלמדת מן ההקבלה למלאכות שנצרכו לבניית המשכן: כחלק מהכנת הסממנים היה צורך לברור את הגרגירים מן המוץ, ועל כן גם במעבר לפעולה שאיננה מלאכה ממלאכות השדה, אלא מלאכה 'מטבחת', יש לקיים את התנאי של הפרדת פסולת ממשית מהחלק הראוי והרצוי. כך אכן הסביר הרב יהושע פאלק את דבריו של רש"י:

ולפי משמעות התוספות דהא דלא גרס רש"י [= שזה שלא גרס רש"י] 'שני', היינו משום דסבר דבאוכל מתוך אוכל לא שייך ברירה, ואם כן לפירוש רש"י האי מיני אוכלין דקתני [= לפירוש רש"י אלו מיני האוכלין שבברייתא] היינו שהיה לפניו אחד מכל מיני אוכלין שיש בהן פסולת, שזה הוא עיקר ברירה דהוי במלאכת המשכן ובכל גידולי קרקע כיוצא בזה.⁹

בניגוד לרש"י, שבחן את מושג הפסולת לאור המציאות, בעלי התוספות העבירו את כובד המשקל של הגדרת הפסולת אל כוונת האדם, ומכאן שהבינו שפעולת הברירה האסורה היא פונקציה של התודעה האנושית. הם הפכו אותה לרעיון וראו את עיקרה כמלאכה "קוגניטיבית". במרכזו של המלאכה מונחת הבחירה המודעת של האדם, אף שלא מתרחש שום תיקון בגוף האוכל. הפעולה הממשית אינה עיקרה של המלאכה, אלא דווקא היחס של האדם למעשיו. בזה הגדירו את המלאכה על פי מחשבת המלאכה. נקודת המבט של בעלי התוספות מתיישבת היטב עם ההגדרה של מלאכת הברירה כמלאכה הנלמדת ונגזרת מבריאת העולם: העולם נברא באמצעות ההבדלה, כאשר הקב"ה הבחין בין ממשויות שונות: בין האור והחושך, בין הים והיבשה, אך אף "בין מים למים".¹⁰

7 בניגוד למוצג כאן, ניתן לומר כפי ששמע מן הריטב"א שרש"י פירש כך את הדיון בסוגיה זו מהסיבה שבהמשך הסוגיה העמדתו של רב המנונא את הברייתא מתייחסת לאפשרות של ברירה בנפה או כברה. כיוון שכך, יש לומר שהברייתא דיברה במפורש על אפשרות של פסולת מעורבת עם אוכל, ולא על שני מאכלים שהאדם בוחר ביניהם. לפי זה אין כאן מחלוקת עקרונית אלא מחלוקת בפירוש הסוגיה.

8 ראו ניסוחו של הרב מאיר ישראל הכהן מראדין, ביאור הלכה, ס' שיש סעי' ג ד"ה היו לפניו.

9 הרב יהושע פאלק, פני יהושע, שבת עד ע"א ד"ה בגמרא. נראה שדעת המאירי כדעת רש"י. ראו: הרב מנחם המאירי, בית הבחירה, שבת עד ע"א ד"ה גדולי הפוסקים.

10 בראשית א', ו.

הרב דוד הלוי בפירושו 'טורי זהב' לשולחן ערוך מבאר כי לדעתו מעשה הברירה בשני מינים המובחנים בצורה אובייקטיבית זה מזה הוא פחות חמור, כיוון שהם מבוררים ועומדים. כך גם פסולת ואוכל הרי הם כשני עניינים שונים, שהברירה ביניהם אינה מצריכה מעשה ממשי, דווקא משום שהאדם רואה בהם שתי מציאויות מובחנות. דווקא כשמדובר במין אחד מעשה הברירה חמור יותר, שכן התשומה האישית (ה-input) יוצרת מציאות של הפרדה והבדלה, ושם באה לידי ביטוי מחשבתו של האדם המביאה לידי מלאכה. ביסודה של שיטה זו טמונה ההנחה שבכל מציאות של שני מינים הרי שהם כבר מובחנים ועומדים באופן מובהק, ולפיכך הברירה ביניהם אינה מחדשת מהות. גישה זו היא גישה מופשטת לחלוטין, המתיישבת עם הכיוון העקרוני שהתוו בעלי התוספות, כיוון שלדעתו דווקא הדברים שאין ביניהם כל הבחנה חיצונית, ורק האדם מגדיר אותם כשני מינים, הופכים בכך לשני מינים. ושוב, לפנינו מעשה שיסודו במחשבה האנושית, המושמת כעיקר עניינה של מלאכת ברירה.¹¹

עולה כי לכאורה, המחלוקת בין רש"י מצד אחד ובין בעלי התוספות מן הצד האחר היא מחלוקת עקרונית. היא מציבה את מלאכת בורר על רצף שבין מוחשי לרעיוני, או בין תיקון בדבר עצמו (חפצא) לבין תיקון עבור האדם (גברא).¹² למעשה כל אחת מן השיטות תואמת הגדרה לקסיקלית שונה של המונח ברירה. מצד אחד המילה ברירה כ'בחירה', או העדפה, ומצד שני כ'סינון'. ברקע של שני הקטבים עומדים שני מודלים

11 הרב דוד הלוי, טורי זהב, אורח חיים, סי' שיט ס"ק ב. אחת הראיות של הט"ז היא דווקא מברירת אוכל מפסולת. לדעתו, ברירה כזו שייכת בעקרון דווקא במין אחד, כמו שהסביר הריטב"א בדעת רש"י (כפי שהזכרנו לעיל). אולם, הרב יוסף תאומים, בפירושו פרי מגדים על השולחן ערוך, סבר שקשה להגדיר אוכל ופסולת כמין אחד. למרות שפעמים רבות הם מופיעים יחד, כמו פרי עם קליפה וגרעינים וכדומה, עדיין אין שום קריטריון על פיו מדובר במין אחד. ראו: פרי מגדים, אורח חיים, משבצות זהב, סי' שיט ס"ק ב. לדעת הט"ז בכל בחירה יש ברירה. פתרונו המעשי של הט"ז לבעיה המוצגת בירושלמי, היא במסגרת הברירות המותרות: לאלתר, ביד וכו'. אך אם אין מדובר בברירה לאלתר, הפתרון הוא בלקיחה אקראית תמיד, כיוון שבכל בחירה מודעת יש חשש של איסור דאורייתא: "וכיון דיש כאן חשש איסור דאורייתא יש להחמיר אפי' במין אחד, ולא יברור אפי' במין אחד ואפי' גדולות מתוך קטנות, רק מה שהוא רוצה לאכול עתה או שיקח סתם מן הבא בידו להניח לסעודה אחרת לא בדרך ברירה, כנלע"ד". הרב יחיאל מיכל אפשטיין חלק על הכיוון הכללי של הט"ז וסבר שהחלוקה האינסופית לזנים ולחתי גוונים נדחית בלשון הירושלמי בהצגת האבסורד. את המהרי"ל המצוטט בט"ז הוא הסביר כך: "ומה שהביא הט"ז ממהרי"ל לענין מצה נדוכה, ודאי קמח מפוררים הוה ברירה גם ממין אחד, וכן חלבון מחלמון או להיפך, וכמו שכתב המגן אברהם ס"ק טז וכן ברמב"ם וטור שולחן ערוך דוקא שני מיני אוכלין, ודו"ק". ראו: ערוך השולחן, אורח חיים, סי' שיט סעי' ו.

12 זאת בדומה לאופן שהסבירו: הרב אברהם בורנשטיין, שו"ת אבני נזר, אורח חיים סי' לז, וכן אבן העזר סי' קנה אות ג; הרב שמעון שקאפ, חידושי רבי שמעון יהודא הכהן, נדרים סי' א. ראו גם אצל: הרב שמואל רוזובסקי, ישעורי רבי שמואל, נדרים יד ע"א, אות קלג, שעמד על ההבדל בין איסור אכילת חזיר, שנועד למען האדם ולכן הוא איסור גברא, לבין איסור חילול קודשים, שנועד להגן על הקודשים מפני חילולם ולכן הוא איסור חפצא.

שונים: מלאכת בניית המשכן, ולעומתה בריאת העולם. בתווך, בין שתי הגישות, מצויה גישה שלישית שבמרכזה המונח 'מיון'. ייתכן שהתפיסה המתמייחסת דווקא למיון כאל פעולת הברירה היסודית מדגישה יותר את ההיבט של הפעולה עצמה ופחות של תוצאתה (וכך לכאורה גם עולה מההבחנה בין ברירת פסולת מאוכל לברירת אוכל מפסולת, שהרי בשני המקרים מתקבלת אותה תוצאה), ובזה היא שונה מההגדרות האחרות השמות דגש על הדבר הנברר עצמו (או כפי שנראה בהמשך: על התייחסותו של האדם אל הדבר הנברר).

להלכה הובאו שתי הדעות בחשבון, באופנים שונים. שיטת הרמב"ם, שנפסקה להלכה גם בשולחן ערוך, מצויה בין שני הקטבים הללו - המוחש של רש"י מצד אחד, והמופשט של בעלי התוספות מן הצד השני:

הבורר אוכל מתוך פסולת, או שהיו לפניו שני מיני אוכלין וברר מין ממין אחר - בנפה ובכברה חייב, בקנון או בתמחוי פטור. ואם ברר בידו לאכול לאלתר מותר.¹³

הרמב"ם כתב להלכה שני מקרים: האחד של אוכל מפסולת, והשני של שני מיני אוכלים. אולם, הוא אינו פוסק כאיסור את המקרה של ברירה מתוך מין אחד בלבד (רימון מתוך רימונים וכדומה), וכך נפסק גם בשולחן ערוך.¹⁴ למעשה, נפסק לדעתו שסינון או מיון אסורים, בעוד העדפה ובחירה מותרים. הרמב"ם מקבל את האפשרות הפרשנית של ברירה כתיקון בחפץ, ולא רק כהעדפה תודעתית של האדם. מאידך, הוא מקבל במונח מסוים את עיקרון ההפשטה כשהוא מקבל את האפשרות של איסור מיון אוכלים.¹⁵ מעניינת שיטתו של הרב יוסף תאומים, הממצעת בין הקטבים והגישות בדרך אחרת. הוא קיבל להלכה גם את הגישה המחמירה, המופשטת, של בעלי התוספות, אולם סבר שיש להבחין בין השיטות לעניין דרגות החומרה של האיסורים. לדבריו, כשאין תיקון

13 משנה תורה הלכות שבת פ"ח ה"ב. לדעת הרמב"ם יש תמיכה מן התוספתא שבת (ליברמן) טז, ט: "פירות שנתפזרו מלקט אחד ואוכל. נתערבו לו פירות בפירות, בורר ואוכל בורר ומניח על השלחן בורר ומשליך לפני בהמתו. ביררן אילו בפני עצמן ואילו בפני עצמן, או שליקט מתוכן עפר וצורות, הרי זה חייב". התוספתא מזכירה שתי אפשרויות של ברירה: בין שני מינים ("אילו בפני עצמם ואילו בפני עצמן"), ובין אוכל ופסולת ("ליקט מתוכן עפר וצורות").

14 שולחן ערוך, אורח חיים, ס' שיט סע' ג.

15 למעשה יש כאן שתי חקירות שמאפשרות חתך שלישי אמצעי, בו צעד הרמב"ם. ברירה בין אוכל לפסולת היא היחידה המוחשית. מיון, או ברירה בין אוכל לאוכל, הם שניהם מופשטים. אך בעוד שברירה בין אוכל לאוכל מהווה תיקון עבור האדם, מיון וברירה בין אוכל לפסולת משנים משהו ברמת החפץ. לעומת הרמב"ם, רש"י קיבל כברירה אך ורק מצב של ברירה מוחשית בגוף החפץ, ואילו בעלי התוספות קיבלו כברירה כל ברירה, אף מופשטת ואף אם התיקון שבה הוא רק עבור האדם.

ממשי בגוף האוכל, אם ברר בשבת אמנם עבר על איסור (כדעת בעלי התוספות), אך ייתכן שמותר להנות מן האוכל שנברר ולא חל עליו גדר של מלאכת שבת האסורה בהנאה.¹⁶

ב. מחלוקת דו קוטבית או רצף רעיוני

אידיאל הבריאה היה שיהיה "טעם העץ כטעם הפרי" (רש"י לבראשית א', יא). עבור בעלי חיים רבים אידיאה זו מתגשמת: הקליפות, הגרעינים והחלקים המעופשים של הפרי - כולם יחד ראויים למאכלם יחד עם הפרי. מכך נובע חוסר הפינוק שהוא נחלתם של בעלי החיים: "לקואלה אין דאגות מה לאכול".¹⁷ אחד המאפיינים האנושיים הבסיסיים ביותר הוא היכולת של האדם להשתמש בכוח הרצון והתבונה ולשלוט במאווייו ובצרכיו. הכוח הזה מאפשר לאדם לבחור לאכול גם דברים שמזיקים לו ולהתעלם מיצר ההישרדות הנתון בבסיס הצורך בהזנה ובתחושת הרעב. הכוח הזה הוא גם המאפשר לאדם לבחור ולברור בין מאכלים ואף להבחין הבחנות דקות יותר: בין זנים שונים ובין משובח למגונה, טרי ועבש, בשל ובוסרי. אחד המדדים הראשוניים ל"דעת" הוא יכולת ההבחנה, וכדברי חז"ל: "אם אין דיעה הבדלה מנין" כדי להסביר את השיטה לפיה מזכירים הבדלה בברכת חונן הדעת בתפילה של מוצאי שבת.¹⁸ כך גם מסופר במדרש, שמשוה רבינו בהיותו ילד קטן שלח ידו אל כתרו של פרעה, ונבחן אם בחירתו הייתה מודעת על ידי הצעת גחלת של אש ולעומתה כתר כשתי ברירות לבחירה.¹⁹

מלאכת בורר מתעדת יכולת אנושית בסיסית ביותר של קביעת סדר היום של האכילה, של הלבוש ושל כל דבר אחר.²⁰ עצם נוכחותו של האדם בטבע יוצרת נקודת מבט חיצונית המאפשרת לאדם לערוך הבחנות בין דברי מאכל שונים ברמה שמעבר

16 הרב יוסף תאומים, פרי מגדים, אשל אברהם, אורח חיים סי' שיט ד"ה בנפה. אמנם, ייתכן שזו גישתו בנושא הנאה ממלאכת שבת בכלל - שאם אין תיקון בגוף החפץ התוצר אינו נאסר, כגישת הרב אברהם דאנציג, חיי אדם, הלכות שבת כלל ט, יא.

17 Paul Rozin, "The Selection of Foods by Rats, Humans and Other Animals" in: *Advances in the study of Behavior*, 6 (1976), pp. 21-76.

18 ירושלמי ברכות ה, ב. ראו גם: בבלי ברכות לג ע"א ורש"י שם.

19 שמות רבה פרשה א כו. על הראשוניות של כח הבחירה ראו: המדרשים והפרשנות לפסוק "חמאה ודבש יאכל" (ישעיהו ז', טו). וכן: הרב יהודה ברנדס, "עצמאות ועצמיות - חשיבותו של חופש הבחירה", על פי דרכו, אלון שבות תשס"ט, עמ' 53-88.

20 נחלקו האחרונים בשאלה אם מלאכת בורר מיוחדת למאכלים או שייכת גם לכלים ובגדים. ראו: הרב דוד הלוי, טורי זהב, אורח חיים סי' שיט ס"ק יב; הרב יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן, אורח חיים, סי' שיט סע"ט, ועוד.

לעובדה שכולם מזינים אותו, מכילים אנרגיה בכמות מסוימת ומספקים את רעבונו. כמוכן שהבדלים אלו קיימים גם ללא נוכחות האדם, אבל בחירתו לראות קריטריונים מסוימים כמבדלים בין המינים והתעלמותו מן ההבדלים האחרים היא הקובעת לעניין ההלכתי שלפנינו.

דומה, שלמרות שמחלוקת רב וחזקיה בירושלמי ומחלוקת רש"י ותוספות הוצגו למעלה כדעות חלוקות, מן הפרספקטיבה הרחבה נראה שמדובר בשתי דעות המצויות על רצף אחד. היכולת של האדם לברור מתחילה מהאפשרות, או הבחירה, להבחין בין טוב ורע מוחלטים, ובשלב הבא בין טוב יותר לטוב פחות. ההבנה שמצד אחד אין באמת רע מוחלט, כי מנקודות מבט מסוימות אף הרע הוא טוב, ומן הצד השני גם הטוב איננו טוב מוחלט והוא רע ביחס לטוב ממנו, כל אלו מבררים שכך או כך מדובר בשאלות של הגדרה התלויות באדם. למעשה ההבדלים האובייקטיביים מתקיימים גם בהעדרו של האדם, אך הקביעה הסובייקטיבית של האדם אילו הבדלים להחשיב כמהותיים מהווה קריטריון יחיד לשאלה מה ייחשב לטוב ומה ייחשב לרע. מלאכת הברירה חושפת את תהליך ההיפרדות, הבידול או המיון, שהתבונה האנושית מסוגלת להגיע איתו לרמות הבחנה הגבוהות יותר או פחות על פי הצורך והעניין. כך או כך, היכולת לכך טמונה באותו יסוד עצמו. מנקודת מבט זו נראה שאין מדובר במחלוקת בין שני קטבים מהופכים, אלא בשאלה באיזו נקודה על הרצף אנו מעוניינים לעצור ומהי מידת העדינות והאנינות שאנו נוקטים על מנת להכריע בשאלה מהי פסולת. מתוך כך תוגדר המלאכה עם הדגשות שונות: על ברירה, על יכולת המיון והקטגוריזציה, או על בחירה ונקודת התייחסות. במילים אחרות, החקירה המציבה על קוטב אחד את הברירה האובייקטיבית מועמדת בספק. האם ישנה ברירה אובייקטיבית, או שמא הכול תלוי באדם? שכן ההבדלים הם אובייקטיביים ונתונים ורק האדם בוחר במה להבחין. אם כן, נדמה שמדובר בחקירה מדומה ואין תיקון בדבר כלל, אלא המשמעות שניתנת לדבר כמתוקן על ידי האדם.

1. היבטים פילוסופיים של החקירה

זה אולי המקום להעיר שחקירתנו הולמת דיון פילוסופי רחב יותר שפתח בו דיוויד יום. יום טען באופן כללי כי אנו נוטים לבלבל בין עובדות לבין קביעות מוסריות, ובשל הטשטוש בין התחומים נוטים להסיק מסקנות שיפוטיות מהנחות עובדתיות. זהו כשל לוגי, שכונה מאוחר יותר "הכשל הנטורליסטי". עיקרו הוא שלא ניתן להסיק מתוך ה"is" את ה"ought" (ה"מצוי" אינו בסיס מספיק כדי לקבוע או להסיק ממנו את ה"ראוי"). אם צבעו של השולחן הוא אדום (= עובדה) אין בכך כדי לומר שהוא יפה (= שיפוט), וכן

אם אדם מועיל לזולת (= עובדה) אין להסיק מכך שהוא מוסרי או טוב (= שיפוט).²¹ כפי שהראה יום, השיפוט לעולם אינו נגזר מעובדות, ובעצם הוא בלתי תלוי בהן לוגית.²² בדומה, אף כאן ניסינו לערוך הבחנה בין העובדות האובייקטיביות, כגון תפוח אדום או תפוח ירוק, לבין השיפוט האם מדובר בשני מינים. השאלה אם הם יוגדרו כשני מינים קשורה במטען הערכי של האדם וביחס שלו אליהם. אם נקודת המבט היא של ערך קלורי, אזי אין חשיבות להבחנה הזו ואין לה משמעות ערכית, ועל כן שניהם יוגדרו כ"תפוחים" לגבי השאלה אם הבחירה באחד מהם נכנסת לתוך גדרי בורר. אך אם נקודת המבט של האדם היא טעמו של התפוח, אזי תהיה הבחנה בין שני אלו עבור חלק מבני האדם, המבחינים בין הטעמים שלהם. 'כרטיס הכניסה' לקטגוריית מלאכת בורר איננו כרוך בעצם קיומם של ההבדלים, אלא בזיהויים על ידי המשתמש ובמטען הערכי שהוא מייחס להם. המדד אינו העובדות האובייקטיביות, אלא ההתייחסות הסובייקטיבית. ההבחנה הזו שבין העובדתי והערכי-הכרתי נצרכת גם לתחומים הלכתיים אחרים. דוגמה לכך היא הדיון בגדרי 'אינו מתכוון' כשמדובר בספק 'פסיק רישא'. מה שמגדיר מצב כ'פסיק רישא' הוא הנתון הפיזיקלי של הכרחיות התוצאה בנסיבות הנתונות.²³ אנשים נוטים לטעות ולבלבל בין מצבים שבהם הידיעה הפיזיקלית אינה נגישה להם (האם גרירת הספסל תיצור חריץ בקרקע או לא) ולחשוב שמדובר במצב שבו התוצאה מצד עצמה אינה הכרחית, על אף שחישוב מדעי היה מראה שהיא כן. למשל: אם אדם גורר ספסל, פיזיקאים יוכלו לחשב עבורו את עומק החריץ שייווצר בקרקע על פי מדדים של משקל הספסל וקשיות הקרקע, מידת החיכוך וכדומה, אך מי שגורר סבור בטעות שמדובר במקרה, כלומר שהתוצאה אינה הכרחית, וזאת רק מפני שהוא לא יודע להבחין בין ספסלים שונים ובין מרקמים שונים של קרקעות. זו דוגמה למצב בו המציאות היא חד משמעית, אך אנו משליכים את העמימות שבהכרתנו על המציאות עצמה. מדובר במקרה שהקביעה שיש כאן ספק היא אפיסטמית ולא אונטית (כלומר: היא לא נתון עובדתי, אלא תלויה בהכרת האדם). ואכן, לפי חלק מהפוסקים²⁴ אם רק האדם אינו יודע מה תהיה התוצאה הרי שזה "ספק פסיק רישא" ולא "אינו פסיק רישא".²⁵

21 ראו: בעיות בפילוסופיה של המוסר, חלק א, האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 86.

22 כדי לעבור מהעובדות לשיפוט יש להוסיף הנחת גשר, כגון "מה שאדום הוא יפה", או "מה שמועיל הוא מוסרי". הנחה זו אינה עובדתית טהורה, ורק היא מאפשרת להסיק מהעובדות הללו מסקנה שיפוטית.

23 מושג זה הוא קיצור השאלה הרטורית: "פסיק רישא [= חתוך ראשון] - ולא ימות?".

24 ראו על כך: הרב ישראל מאיר הכהן מראדין, ביאור הלכה, סי' שטז סעי' ג ד"ה ולכן יש ליהרר.

25 העיון הזה מופיע ביתר פירוט בפרק הרביעי של הספר לוגיקה עמומה בחשיבה התלמודית, סדרת לוגיקה תלמודית, כרך 12 (יוצא לאור בקרוב).

2. הגדרת 'שני מינים' ומקורות ההשראה

לאור דברינו, אף על פי שנפסק להלכה שדיון במלאכת בורר מתחיל בנקודה שבה אנו מזהים לפנינו שני מינים, אין זה מפתיע שהמחלוקת לא נעלמה מן העולם. הגישות העקרוניות מהדהדות בדיון המאוחר הנוגע לשאלה: מה הם 'שני מינים'.

לצורך הבנת העניין כדאי לשאוב השראה מהתפתחות הדיון בטקסונומיה (מיון מדעי) של בעלי חיים. ההבחנה הקטגורית הקדומה הייתה פשוטה יותר, ויש להניח שזיהו קשר בין נמר, טיגריס וברדלס. אולם, מיונים מאוחרים מצביעים על זיהויים בין בעלי חיים שאין ביניהם דמיון חיצוני בולט. כיום, ההבחנה בין מינים שונים עשויה להיות שרירותית. שכן מן הבחינה הביולוגית יש גם דמיון רב בין היצורים השונים ושאלת ההכרעה מהו מין אחד ומהו מין אחר היא כמעט הכרעה מאיזו פרפסקטיבה להביט על אותו בעל חיים.²⁶

התוצאה באשר למלאכת בורר היא שאנו פוגשים גישות מגוונות, למן האפשרות לדבר על יסוד אובייקטיבי תוך יצירת הגדרות חתוכות וחדות, ועד לאפשרות לנסח הבחנה בין המינים על יסוד תודעה אנושית כמעט סמויה מן העין: העדפה או דחייה, טעם, טיב הבישול ואופי ההכנה, הזן וההתאמה לצרכים הקולינריים או הדתיים.

ג. מלאכת בורר - קריטריונים

1. טעם שונה

הרב יוסף תאומים דן כברירה בין תפוחים חמוצים ומתוקים. מדובר בשני זנים של תפוחים, וההבחנה נעשית רק על בסיס הטעם, ולא השם, הגודל או המראה. עם זאת, אנשים מסוימים אינם אוהבים את כל הזנים של התפוחים, ומבחינתם ההבדל בין אלו לאלו הוא כזה שבין שמים וארץ. לכן קבע הרב יוסף תאומים ש"כל ששונא חמוצים פסולת מקרי לגבי דידיה... אבל אם אחרים מסוכים והם אוהבים חמוצים יש לומר דשרי לברור חמוצים ממתוקים".²⁷ הטענה היא שבאופן עקרוני שני זנים של אותו הפרי אינם נחשבים לשני מינים, אלא אם האדם עצמו מבחין ביניהם הבחנה שגורמת לחלק מהם להיות פסולת של ממש. העדפה סתם, ואפילו עצם השוני בזן, אינו הופך אותם לשני מינים. גישתו של הרב תאומים זונחת את השוני החיצוני ותולה את מלאכת הברירה

26 מקובל להניח שזן שפרה ורבה עם זן אחר שייכים לאותו המין, וזו אחת הבדיקות שנעשו בקשר להכשרת הג'מוסים. כמו כן ישנה הנחה שבתהליך אבולוציוני אין תנועה בין מין למין אלא רצף של שינויים שמובילים לזן שונה. ראו גם: סטיבן פינקר, האינסטינקט הלשוני, ירושלים תשע"ב, עמ' 316-317.

27 הרב יוסף תאומים, פרי מגדים, משבצות זהב, אורח חיים סי' שיט ס"ב.

ביסוד הנפשי. מבחינה אובייקטיבית הוא בוחר בהכללה, כשיסודה של ההכללה הוא בכך שעובדתית קיימת תחליפיות מסוימת בין תפוחים מזן זה לזן אחר: "נאכלים על ידי הדחק מקרי". משום כך, בסיכומו של דבר הוא מכריע שאף למי ששונא חמוצים אין איסור דאורייתא בבירה ביניהם, ורק מדרבנן יש לחשוש.

מעניין להשוות את הדיון כאן לדיון דומה המתנהל בהלכות ברכת 'שהחיינו', בשאלה אם מברכים 'שהחיינו' על שני זנים שונים של אותו פרי. לדברי השולחן ערוך "אם בירך שהחיינו על שירזא"ש כשיאכל גינדא"ש חוזר ומברך שהחיינו".²⁸ הרמ"א תרגם את שמות הפירות וביאר כי מדובר בשני מינים של דובדבנים ("וויקשליין וקירש"ן"). שני המינים הללו מובחנים בשמם ובטעמם: האחד חמוץ והשני מתוק. הרב ישראל מאיר הכהן מראדין ביאר שאף שכולם הם מין אחד, הרי הם כשני מינים לענין ברכת 'שהחיינו', מפני שמדובר בשתי שמחות שונות. לא זו אף זו, לדבריו יש לדייק שדין זה אינו נוהג רק במקרים שיש הבדלים בשם המין ודי בכך שהטעם שונה (כמו בתאנים לבנות ושחורות),²⁹ ומכאן גם לכל שני זני תפוחים, אגסים או אגוזים.³⁰ ההבדל בין סוגיה זאת לסוגיית בורר היא, שהקריטריון הקובע לענין הלכות ברכת 'שהחיינו' הוא ענין השמחה. במלאכת בורר, לדעת הפרי מגדים, קיימת תלות בהגדרות רחבות ומכליליות יותר. במוכן מסוים גישתו של הפרי מגדים כאן קרובה יותר לגישת רש"י, ורק אם יוגדרו שני המינים כפסולת ואוכל ניתן יהיה להחיל עליהם את הלכות ברירה.

2. שני זנים

ר' ישראל איסרליין דן במקרה של שני מיני דגים המונחים על מגש:

שאלה: חתיכות דגים מונחות על לוח אחד, או בקערה מפורדות זו מזו, כמו שרגילין להניח כך, ובשבת כשבא לאכול מהן רוצה לאכול מקצתן ולשייר מקצתן לסעודה אחרת. היאך יברור אלו מאלו שלא יבא לידי חיוב בורר?
(שו"ת תרומת הדשן סי' נז)

בתחילת תשובתו הוא מניח שהבורר בין שני מיני אוכלין עובר על איסור בורר כיוון שהמין בו הוא מעוניין הופך לאוכל והמין בו אינו מעוניין הרי הוא כפסולת, ובלבד שבהגדרה היסודית מונחים לפני הבורר, כלשון התנא, "שני מיני אוכלין". בעל תרומת

28 שולחן ערוך, אורח חיים, סי' רכה סעי' ד.

29 ראו להלן הערה 47.

30 הרב ישראל מאיר הכהן מראדין, משנה ברורה, סי' רכה ס"ק יד. וכן: הרב אברהם גומבינר, מגן אברהם, שם, ס"ק י. וראו: שער הציון, שם, לענין שוני במראה.

הדשן שאב את השראתו מהלכות תערובות כשהוא מבקש להשיב על השאלה מהו הקריטריון לפיו נכריע אם לפנינו מין אחד או שניים. הוא עשה שימוש בהגדרות הקיימות לתערובת 'מין בשאינו מינו' לעומת תערובת 'מין במינו', הקובעות ש'שמו' של הדבר קובע את מהותו.³¹ מכאן הסיק בעל תרומת הדשן כי גם שני סוגי דגים נחשבים כשני מינים משום שהם נקראים על שם הזן.³² ניתן לתמוה על פסיקתו של תרומת הדשן, ולטעון שאמנם לכל דג יש 'שם פרטי' אך גם 'שם משפחה'. ההבחנה לפי שמות אינה מכריעה לאיזו רמה של פרטים יש לרדת על מנת להכריע אם מדובר באותו המין אם לאו. ניתן להבחין גם באותו מין עצמו - כגון על פי מידת האיכות של המטבח והשף ולפי העדפת הסועדים. ייתכן, שכוונתו להבחין בין דבר שיש לו שם לבין דבר שיש לו איפיון. נדמה שבעל תרומת הדשן נטה להכריע לכיוון של ירידה לרזולוציה גבוהה של דיוק בתיאור מושאי הברירה. אמנם, דבריו אינם מבוררים דיים ומותרים אותנו עם קושי מעשי. ייתכן שלשיטה זו אין להבחין בין יין יבש ויין חצי יבש, כי מדובר באיפיונים ולא בשם. כמו כן, יש להבחין בין יין, בירה או ליקר, למרות שמדובר במשקאות אלכוהוליים בהכללה. לעומת זאת, לא כולם מבחינים בין טונה אטלנטית ובין טונה פסיפית, ואף לא בין טונה ומקרל. מהי מידת המקצועיות הנדרשת על מנת לקבוע את שמו של הדבר שלפנינו? באותו אופן, האם מבחינים בין היינות הלבנים ריזלינג וטוקאי פינג'רי או פינו בלאן? כלומר, עלינו לשאול במה בדיוק הבחנת השם תלויה.

ייתכן שתשובה לשאלה זו ניתנת בסוף דבריו, שם הוסיף שדעת האדם מכריעה למעשה את החלוקה הקטגורית לשני מינים: "ונראה דבכהאי גוונא לא חשיב בורר, הואיל ובורר משני המינים הוה כאלו בורר ממין אחד".³³ הפתרון שהציע הוא פתרון תודעתי, התלוי ברגישות וברמת ההבחנה של האדם, שיתכן ועולה עם רמת הידע.³⁴ ברגע שאדם מתייחס לשני המינים כאל שווי ערך - שני מיני הדגים הם בעיניו אופציה לאכילת דג, והוא מותיר משני המינים לסעודה האחרת - אין בעיה לברור ולהוציא את

31 עבודה זרה סו ע"א. הדיון בסוגיה הוא אם תערובת של יין חדש וענבים היא תערובת של מין במינו או של מין בשאינו מינו. יין וענבים הם בעלי שמות שונים אך טעמם דומה, ונחלקו אב"י ורבא אם הטעם מגדיר את המין או השם. להלכה נפסק כרבא, שהשם הוא הקובע את המין.

32 הרב איסרליין הסתמך בדבריו על פירושו של האור זרוע שם בסוגיה, המתייחס לדגים: "ואיל ושוור ועז שלשה מינין ומשערים בששים, דכולן שמות חלוקין הן אף על פי שכולן בשר. דבשר אינו השם... וכן מיני דגים טהורין כולהו הוו מין בשא"מ ומשערים בששים" (אור זרוע, חלק ד, פסקי עבודה זרה, סי' רנג). הרב איסרליין הסתייג מן הדיון כאן רק משום שהדגים אינם מעורבים זה בזה, ומלאכת ההפרדה והברירה ביניהם איננה דומה למלאכת ההפרדה של מוץ מחיטים.

33 בהתאם לחקירתנו, ההבדלים הם נתונים ועובדתיים. מדובר בבחירה האנושית היכן לעצור על רצף ההבדלים, ובבחירה להתייחס להבדלים מסוימים כאל קריטיים ואל אחרים כזניחים.

34 עניין זה יבואר בהרחבה בהמשך המאמר.

מה שמותיר לסעודה האחרת. שוב עולה כאן מדד התחליפיות כמדד למידת הזהות בין שני המינים: הפונקציונליות של המאכל קובעת את שמו. יחד עם זאת, בניגוד לפרי מגדים, לדעת תרומת הדשן ניתן להסתפק בעצם קיומה של ההבחנה בין שמות הזנים ואין צורך בהתייחסות אל אחד מהם כאל פסולת בלתי אכילה.

3. גודל וצורה

הרב יעקב מולין, המהרי"ל, סבר שדין זה של איסור ברירה חל גם בין גדלים שונים של אותו המין, הגם שמדובר במין אחד. הוא היה מוכן לערוך הבחנות מרחיקות לכת יותר מאלה שהציע הפרי מגדים, כאשר הציע להבחין בין מינים גם באמצעות תיאורים ואיפיונים ולא רק באמצעות שמות:

ולדוך מצה ביום טוב של פסח מותר, דקיימא לן דאין טחינה אחר טחינה, אך יזהר שלא יכרוך פירורין הגדולים מתוך הקטנים כי איסור כרוך יש נמי באוכלין.³⁵

המהרי"ל סבר שיש איסור ברירה בין פירורים גדולים לפירורים קטנים. דא עקא, יש להניח שפירורים גדולים אינם שווים בגודלם ביניהם, וכן הפירורים הקטנים, ובדרך כלל מדובר ברצף של גדלים. לכן, נראה שהצעתו של המהרי"ל קשה, וייתכן להסביר שהסיבה להבחנה לפי גודל שייכת באופן כלשהו למציאות התקופה. ככל הנראה היה לפירורים שימוש שונה, שקבע חשיבות לגודלם וככל הנראה גם הכיל מדד להבחנה ביניהם.³⁶ העובדה היא שישנה הבחנה אנושית בין הפירורים גם אם מהותית מדובר באותו החומר, וזו קיימת גם אם אין מדובר בהבחנה חתוכה ומדויקת בין הגדלים השונים שנמצאים ברצף מסוים ולא נחתכו לשני גדלים מדויקים. להבחנה זו ישנם ביטויים חיצוניים, אך אלו נראים חסרי משמעות אלמלא ההתייחסות השונה של האדם וההתאמה לצרכיו.

4. אופן ההכנה

המשנה ברורה הלך בדרך זו וצעד צעד אחד נוסף:

ודע דבשר צלי ומבושל מקרי ב' מינים לענין זה, וכל שכן בשר של מיני עופות מחולקין, ועל כרחך צריכין ליהרהר בסעודות גדולות שמונחים כמה מיני עופות יחד. (משנה ברורה, סי' שיט ס"ק טו)

35 מהרי"ל, מנהגים, הלכות יום טוב, ח. נראה שהרמ"א חולק עליו, ראו: רמ"א, שולחן ערוך, אורח חיים, סי' שיט סע' ג.

36 בפרי מגדים, שם, התייחס להבדל בין דגים גדולים וקטנים, וכתב שבד"כ האדם מעוניין להותיר לסעודה שלישית את הגדולים, מכיוון שהיא סעודה שאין בה אוכל מגוון. עיי"ש.

לדבריו אפילו צורת אפייה והגשה, וקל וחומר מיני עופות שונים, מוגדרים כשני מינים. גישתו של המשנה ברורה מתייחסת לאיכויות המאכל, המשתנות על פי צורות הגשה והכנה שונות. בדבריו הוא מבחין גם בין חתיכת מאכל חרוכה או שרופה מעט למבושלת היטב ובמינון נכון. גישה זו אינה נסמכת על קטגוריות ידועות ומובחנות, ואף שיש בה יסוד אובייקטיבי, יש בה מקום להבחנות דקות מן הדקות שיש להן משמעות רק ברגישות האנושית, לעיתים הסובייקטיבית ביותר.³⁷

5. מותר ואסור

ביטוי אמורפי עוד יותר להבחנה בין שני מינים, התלויה רק בדעת האדם וביכולת ההבדלה שלו, מצוי בעקבות קיומן של הלכות 'איסור והיתר' - דיני הכשרות. האם פירות מותרים ופירות ערלה הם שני מינים? מבחינה חיצונית אין שום סממן מבדיל בין שני אלו. אך אם אנינות טעם יוצרת חיץ בין זנים שונים או צורות הגשה שונות, אין סיבה להניח שאנינות ורגישות דתית לא ייצרו חיץ דומה. כך מציג ר' יוסף באב"ד, בעל המנחת חינוך, את הדילמה:

גם יש לחקור... אם מונחים מין אחד פירות ומקצת הם ממאכלות אסורות מערלה וכדומה, אם הוי כמו פסולת וחייב, או אפשר כיוון דהוי מין אחד רק אריא דרביע עליה לא הוי בורר... וכעת אני מוטרד מאד ועוד חזון וכו'.³⁸

הרב באב"ד לא הכריע את הספק, אבל יש בו קריאת כיוון. בדבריו ישנה טענה כי למרות שלעיתים אין כל הבדל חיצוני בין המאכלים, הם עשויים לשאת מטען הלכתי שונה. מנקודת המבט האנושית אין שום דמיון בין מושאי הברירה. במקרים כאלה ייתכן שיש להבחין ביניהם ולהתייחס אליהם כשני מינים.

6. צורכי מצווה וצורכי חולין

בעקבות ההבחנה שבין המותר והאסור, כאשר הקריטריונים ההלכתיים הופכים לקריטריונים קובעי שם וזהות, ניתן למצוא חלוקה נוספת, בהבחנה בין מאכלים זהים ששימושם הדתי שונה. כך, הברירה בין מצות שלמות ומצות שבורות (ואפילו במעט), עשויה להיחשב לאיסור, כיוון שהראשונות ראויות ל'לחם משנה' בעוד האחרונות אינן

37 ראו גם: הרב אברהם גומבינר, מגן אברהם, אורח חיים סי' שיט ס"ק טז.

38 הרב יוסף באב"ד, מנחת חינוך, מוסך השבת, בורר, חלק א, עמ' קס. וראו: רבנו ניסים, הר"ן, שבת דף ס ע"א מדפי הר"ף, שכתב שאינו נחשב לשני מינים אם האחד אסור. כן נראה גם מהרב אברהם גומבינר, מגן אברהם, אורח חיים, סי' תסו ס"ק ח וסי' תק ס"ק יב.

מתאימות לכך.³⁹ כמו כן, מסורת הפסיקה הספרדית מחשיבה כיון הראוי לקידוש רק יין מרוכז, בעוד שבני אשכנז מחשיבים גם יין מהול כיון כשר, וכן ישנו דיון אם יין מבושל כשר לקידוש.⁴⁰ האם ניואנסים אלה, המבחינים בין יין ליין על פי רמת ריכוז האלכוהול והענבים או תהליכי ההרתחה והפיסטור, יהפכו את היינות לשני מינים?

ד. מלאכת מחשבת ועדינות הנפש

אם מסכמים את התהליך ההלכתי שהוצג כאן, ניתן לראות שלמרות ההכרעה הכביכול חתוכה שהציגו בעלי ההלכה, שאלת היסוד נותרה על כנה. אמנם, ישנה הבחנה מסוימת בין החקירה הראשונה של בעלי התוספות ורש"י. אלה הבחינו בהגדרת ה'תיקון' הנדרש בעצם ההפרדה בין המינים, וכך מחלוקתם נגעה לשאלה היכן מוקד המלאכה - בתיקון החפץ עצמו או בתיקון היחסי לאדם. הדיונים שהוצגו בהמשך אינם משיבים לשאלה מהו תיקון, אלא לשאלה מהם שני מינים. במובן זה הם נעים על הציר שבין הקטבים מוחש ומופשט. למעשה, מדובר בשני צירים קרובים, גם אם לא זהים לחלוטין, של דיון, משום שכבר במחלוקת רש"י ובעלי התוספות טמונה תובנה שונה בשאלה מהם שני מינים: האם רק פסולת ואוכל או אף אוכל מאוכל. כיוון שהמחלוקת הזו עצמה מבוססת על כך שבעלי התוספות סבורים שאוכל עשוי להחשב פסולת, הרי שלמעשה אף הם חלקו בשאלה מהם שני מינים במובן זה שאחד מהם פסול והשני מועדף, ומהו הקריטריון הקובע לעניין זה. מחלוקות האחרונים חידדו את העובדה שאין מדובר במחלוקת דו־קוטבית אלא בציר, בדעות הנתונות על רצף אחד, המאפשר החזקה בדעה מסוימת להלכה ועדיין מותיר מרחב גמישות רב למעשה כמעט עד לקצה השני, כשהמחלוקת נתלית בחקירה אחרת הנקשרת למידת עדינות הנפש ול'דעת מבינים'.

ההבדלה במקורה היא טביעת אצבעו של הקב"ה.⁴¹ גם אם במחשבה האלוקית ישנה אחדות בין כלל המציאויות, הרי שמעשה בראשית מבוסס על הבחנות והבדלות, והן למעשה, הבריאה והיצירה כפי שהן מופיעות בעולם. הבדלה בין אור לבין חושך, בין מים למים, בין אדם ובהמה, ובסופו של דבר בין קודש לחול ובין רע וטוב. הבדלה ברזולוציות גבוהות מבוססת על יכולת זיקוק וצירוף: ההבדלות כולן משנות את

39 הרב יהושע נויברט, שמירת שבת כהלכתה, ג, כח.

40 ראו התייחסותו של אברהם אופיר שמש, צמחים מאכלים ודפוסי אכילה בספרות הברכות, אונ' אריאל 2014, עמ' 458. וכן: הרב אליעזר מלמד, פניני הלכה, ברכות, פרק ז סעי' ו.

41 ראו: ויקרא י', ט-יא; י"א, מז. וכן: מאמר הזוהר בראשית טו ע"א, ומעשה מנורת החסרונות בסוף ספר סיפורי מעשיות לר' נחמן מברסלב.

המציאות, אך ה'גבוהות' שבהן אף מחדדות את תפיסת המציאות של האדם. היכולת להשיג בשכל ובתחושה את ההבדלים שבין דברים מופשטים, ולא רק בין המוחשים, היא נכס שנרכש מעצם קיומן של ההבדלות המופשטות הללו. מתוך כך, אפילו יהודי פשוט חש את הנפילה הגדולה שמתרחשת בנפשו עם צאת השבת.⁴²

כיוון שההבדלה היא עיקרון מכונן מציאות בתורת ישראל, ההבחנה בין שני מינים פורצת מתוך מצוות ההבדלה גם אל מסגרות אחרות. בין המסגרות הללו מצויים הלכות ברכות, הלכות תערוכות,⁴³ הלכות משלוח מנות,⁴⁴ הלכות כלאים⁴⁵ ואפילו הלכות עירוב תבשילין.⁴⁶ מסגרות אלו מחייבות אותנו להבחין בין מינים שונים על פי קריטריונים שונים ומורכבים. מרתקת במיוחד הסוגיה הדנה בהלכות 'מתעסק', ומתייחסת לשאלה על מקרה בו אדם שחפץ בתאנים שחורות ליקט בשבת מבלי משים תאנים לבנות במקומו, אם נאמר שהתקיימה מחשבתו או לאו.⁴⁷ אחד ההישגים מן המצוות הללו הוא רכישת התכונה של העדינות והדיוק, היהודי נדרש לפתח חושים, להבחין בדקויות, ולפלט דרך בין שתי דרכים טובות וישרות באמצעות איזונים דקים מן הדקים. ומן הפרט אל הכלל: התפיסה הדתית היהודית מבוססת על ההנחה שסיסמאות ורעיונות כלליים אין להם מקום. עולם התלמוד, ובעקבותיו ההלכה, מחנכים אותנו לדייק בהרכבה, להשביח את הבחירה הקונקרטי ולתת תשובה מדויקת ועדינה יותר למציאות האנושית.

ברקע הדברים מצויה גם התובנה הפוכה, שמקורה באנושי. לאדם בעל מבנה קוגניטיבי-מורכב ישנה מערכת מורכבת של ממדים המובחנים זה מזה, ולעומתו אדם בעל מבנה קוגניטיבי-פשוט תופס את עולמו באמצעות מערכת ממדים שאינם מובחנים זה מזה.

42 תענית כז ע"ב: "דאמר ריש לקיש: נשמה יתירה ניתנה בו באדם בערב שבת, במוצאי שבת נוטלין אותה ממנו, שנאמר שבת וינפש - כיון ששבת וי אבדה נפש"; ר' צדוק הכהן מלובלין, פרי צדיק, בראשית, פרשת ויחי, אות יז. יחד עם זאת, עקרונות ההבחנה וההבדלה החלו כבר ביוון הקדומה ובהבחנות בין חומר ורוח, בסופיסטים שדיברו על הבחנות הנובעות מן האדם והתלויות בתחושותיו. נושא זה עומד במרכזם של דיונים פילוסופיים מרובים, ונתון במרכז המתח שבין ההתנסות האנושית ובין ביקורת המחשבה על פי קאנט.

43 עבודה זרה סו ע"א.

44 משנה תורה, הל' מגילה וחנוכה פ"ב הט"ו. וראו: שולחן ערוך, אורח חיים, ס' תרצח סעי' ד; הרב יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן, שם, סעי' יד; הרב יצחק זילברשטיין, חשוקי חמד, מגילה ז ע"ב, בעניין לחתוך עוגה לשניים כדי שתהיינה שתי מנות, וכן בעניין מנה של בשר צלי ומנה של בשר מבושל אם נחשבים לשני מינים, ושם מביא ראייה מן המשנה ברורה בסוגיית בורר.

45 משנה כלאים א, א-ה. במשנה דיון אם חמשת מיני דגן הם כלאים זה בזה, וכן לעניין זנים הדומים להם.

46 ביצה טו ע"ב. וראו גם סוגיית שני התבשילים והגדרתם לעניין ליל הסדר: פסחים קיד ע"ב; הרב עמרם בלום, שו"ת בית שערים, אורח חיים ס' עד.

47 משנה כריתות ד, ג, ובסוגיית הגמ' שם.

בפרשנות ההלכתית שבהלכות בורר באים לידי ביטוי אותם כוחות ביתר שאת, משום שההבנה היסודית הקשורה להלכות שבת היא ש"מלאכת מחשבת אסרה תורה".⁴⁸ העיקרון הזה נובע מההבנה שמחשבת האדם מחוללת מציאות, ולתודעת החוויה שלו יש ממשות קיומית.

ה. מלאכת בורר בחברת השפע

אם מצד אחד הברירה קשורה לדקויות הבחנה, הרי שמן הצד השני היא קשורה לאיננות הטעם. אדם מחוספס יעניק משמעות דלה להבדלים שבין זנים שונים של פרי, גם אם יבחין ביניהם. לעומתו, אדם מפונק או עדין נפש יעוות את פניו למראה קלמנטינה מזן מיכל או נובה אם הזן האהוב עליו הוא דווקא אור, ואבוקדו האס לא ידמה בעיניו לאבוקדו מזן פוארטה. אין מדובר רק בעצם יכולת ההבחנה אלא גם ברגישות גבוהה לטעמים המשתנים.⁴⁹ אצל אנשים מסוימים יהיה הבדל בין מים של חברת מי עדן לבין מים של חברת נביעות, והם יוכלו להבחין ביניהם במדויק גם כשלא יראו מאיזה בקבוק נמזגו.

השוני וההבחנה הללו יוצרים ברוב המקרים גם העדפה שאינה קיימת אצל אנשים שמבחינתם מים הם מים הם מים, ולהעדפה זו ישנה משמעות הלכתית. רק מי שממונה על הכביסה בבית, או בעל עור רגיש, יודע להבחין בין סוגי בדים שונים אפילו לפי מראה הבד, ונסיכה אינה ישנה במיטה שתחת עשרת המזרונים שלה מונחת אפונה בעוד אנשים רגילים ירדמו גם אם יהיה שם כדור פינג'פונג - שכן זו מיטה וזו מיטה. בין דיוני האחרונים מצאנו מי שעיסוקו במלאכת בורר סבב סביב עניינים קוגניטיביים כמו גודל או כשרות, ומצאנו מי שהתמקד בשאלות של טעם: יחסי העדפה ודחייה וכדומה. כמוכן שההבחנה בין שני מישורי ברירה אלה אינה חותכת. לעיתים הסיבה להבחנה מתחילה מן ההבחנה הקוגניטיבית, של ראיית שני סוגים מובחנים שרק על גבה בא גם המטען של הטעם האישי. בסופו של דבר, המחלוקת בהלכות בורר נוגעת לאיתור נקודת האיזון על רצף האפשרויות של רמות רגישות שונות. מחלוקת זו קיימת לאורך התקופות השונות והיא מופיעה מחדש בכל דור בהקשרים הייחודיים לו. מחלוקת זו מייצגת פערים בין

48 ביצה יג ע"ב, ובמקבילות.

49 הדבר נכון בכל תחום שהוא. מי שדובר שפות רבות מבחין בסימנים פונולוגיים מרובים מאחרים. יש לו טווח צלילים ותנועות כמעט אינסופי (בתוך הטווח האנושי). בעוד שאחרים הדוברים שפה אחת נוטים שלא לשמוע צלילים ותנועות כאלה ואחרות. הרגישות מתפתחת עם התודעה, הידיעה והלמידה, וכל עוד לא הובא עניין כלשהו למודעות האדם, ספק אם הוא יקלוט את ההבדלים בחושיו ואם ישם לב אליהם.

בני אדם ותודעות אנושיות שונות - מאלה פשוטות, מכלילות או ממשיגות, ומאלה מורכבות ומבדלות.

יחד עם זאת, להיבטים תרבותיים ולשינויים בתפריט הקולינרי יש תרומה מכרעת בנוגע לכיוון הפרשני של מלאכת בורר. יש להניח שבתקופות שונות, ובהתאם לרמת החיים, התפיסה ההלכתית של מלאכת בורר משתנה ותשתנה. יש קשר בין ההתפתחות המדעית וקיומה של חברת השפע לבין התודעה האנושית המבחינה בין עניינים שונים הבחנות דקות. יש זיקת גומלין בין מידת הפינוק המתקיימת בחיי החולין שלנו לבין העובדה שניטה להגדיר מין כשני מינים. כך, לדוגמה, בימינו יש הבדל בין חומץ-בלסמי לחומץ-בלסמי-מיושן, ובין שני אלו לחומץ-על-בסיס-אורז, ולכל אחד סגולות שונות והתאמות לתבשילים ומאכלים שונים. יש הבדל בין שמן קנולה ושמן שומשום או זית, ויש הבדל בין תפוח גדול ותפוח קטן גם אם הם שניהם תפוחי יונתן. ניתן לערוך עבודה משווה מעיון בספרי בישול לאורך חמישים השנים האחרונות כדי להבין ולראות עד לאיזו רזולוציה התפתחו המתכונים ועד כמה השתנתה מערכת בלוטות הטעם. יש גם קשר מובהק בין הידיעות המדעיות לשינויי הצריכה והיחס למאכלים. היום אנשים יודעים להבחין בין שומן טראנס ושומן רווי ולא רווי, צמחי ובוטני ועוד, וכך בדרך כלל תגליות מדעיות יביאו לשינוי בצריכה ולהעדפות שונות בין המוצרים.

פערי ההתייחסות למאכלים שונים, והתעצמות אפשרות הבחירה והחשיפה להם, הם מאפייניה של התפתחות אנושית טבעית שככל הנראה מטביעה חותמה על הלכות בורר: מה שפעם היה סתם שמן הפך להיות כותרת-על בלתי משמעותית וחסרת אופי וייחוד, הכוללת תחתיה סל אפשרויות שלם.⁵⁰ על כן, כחלק מן המחויבות לקרוא את ההלכה קריאה הגונה וישרה חייבים לגזור הלכה מן העקרונות ומן ההבנה שאנו נעים על ציר מושגי, אשר יישומו בפועל תלוי תלות משמעותית בתרבות האנושית העכשווית.

50 לאסקימואים מילים רבות המתארות שלג, מה שככל הנראה מעיד שיש כמה וכמה סוגים של שלג שמי שאינו גר באיזור מושלג אינו מבחין ביניהם. ראו: בנג'מין לי וורף, שפה, מחשבה, מציאות, תל אביב 2004, עמ' 23. ועל אף שעל הדוגמה הספציפית שמביא חלקו לא מעטים, עדיין היא ממחישה עקרון נכון.